ՀՏԴ 94(479.25:82-94) Պատմություն

ԹՈՆԴՐԱԿՅԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵՎ ՍՄԲԱՏ ԶԱՐԵՀԱՎԱՆՑԻՆ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Նուսե ՍԱՐՈՒՄՅԱՆ

Բանալի բառեր: *Մանանաղ, թոնդրակեցիներ, սոցիալական շարժում, աղանդավորներ, Սմբատ Զարեհավանցի, աղանդավորական համայնք, Թուլայլ գավառ, Տևրիկ, պավլիկյան շարժում, հայոց պետականություն, հայ եկեղեցի, պատմագրություն:*

Key Words: *Mananagh, the Tondrakyans, sectants, Smbat Zarehavantsi, village Tondrak, sectarian community, province Tulayl, Tevrik, Pavlikyan movement, Armenian statehood, Armenian Church, Historiography*

Ключевые слова: *Мананах, тондракийцы, социальное движение,сектанты, Смбат Зареаванци, деревня Тондрак, деноминационное сообщество, Тулайлский район,Теврик, павликианское движение,армянская государственность,армянская церковь,историография.*

Н.Сарумян

ТОНДРАКИЙСКОЕ ДВИЖЕНИЕ И СМБАТ ЗАРЕАВАНЦИ В АРМЯНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье предпринята попытка интерпретировать жизнь армянского народа во время тондракийского - сектантского движения в 9-11-го веков,.

В статье освешается жизнь и деятельность основателя тондракийского движения Смбата Зареаванци. Показана так же, что источники о доктринах и идеях тондракийского учения сообщают скудную информацию- в основном отмечают отказывающие взгляды для принятия процедуры и церковной власти , и которые наполнены матом и оскорбительными словами.

В статье ревербрируется доктрина, идеи и роль тондракийского движения в армянской историографии.

В армянскай историографии попытались показать катастрофические и разрушительные удары нанесенные тондракийском движением национальному объединению и армянской государственности. Такие удары сопровождаются по всей исторической жизни армянского народа, от чего и сегодня не отрекаетя свободалюбивый народ.

N.Sarumyan

ABSTRACT TONDRAKYAN MOVEMENT AND SMBAT ZAREHAVANTSI IN THE ARMENIAN HISTORIOGRAPHY

The article analyses the Tondrakyan movement of 9-11 centuries in Armenia.

The article sheds light on the founder of the Tondrakyan movement Smbat Zarehavantsi and his activity. It is mentioned that historical sources provide scant detail about the Tondrakyan movement and their ideas, mostly stating that the Tondrakyans denied the church rites and its authority with profanities and curses.

The article also reflects the Tondrakyan movement in the Armenian Historiography.

The Armenian Histriography attempted to show the disruptive and disastrous impact of the Tondrakyan movement on the national unity of Armenians and the Armenian statehood. This disruptive impact accompanied the Armenian during the whole course of history up to the present time.

Հոդվածում փորձ է արվում մեկնաբանելու հայ ժողովրդի կյանքում 9-11-րդ դարերում ծավալված աղանդավորական՝ թոնդրակյան շարժումը:

Հոդվածում լուսաբանվում է նաև թոնդրակյան շարժման հիմնադիր Սմբատ Զարեհավանցու կյանքն ու գործունեությունը:Նշվում է, որ թոնդրակեցիների ուսմունքի և գաղափարների մասին աղբյուրները սուղ տեղեկություններ են հաղորդում. հիմնականում նշում են եկեղեցու հեղինակությունն ու կարգերը մերժող հայացքները և ողողված են հայհոյանքներով ու անարգալից խոսքերով:

Հոդվածում անդրադարձ է կատարվում նաև հայ պատմագրության մեջ թոնդրակյան շարժման, թոնդրակեցիների ուսմունքի և գաղափարների դերին:

Հայ պատմագրության մեջ փորձվում էր ցույց տալ ազգային համախմբմանն ու հայոց պետականությանը թոնդրակեցիների հասցրած աղետալի և կործանարար հարվածները: Նմանատիպ հարվածները ուղեկցվում են հայ ժողովրդի ողջ պատմական կյանքում, որից զերծ չէ նաև մերօրյա ազատագրական մաքառումներով լեցուն կյանքը:

Հայ ժողովրդի կյանքում աղանդավորական շարժումները ծավալվեցին դեռևս 4-5-րդ դարերում: 9-11-րդ դարերում ավատատիրական հարաբերությունների խորացման հետևանքով գյուղացիների շահագործումն ուժեղացավ: Նրանց մի մասն ամրացվեց հողին, զրկվեց անձնական ազատությունից: Ծանրացավ հարկային բեռը: Անապատականների, մծղնեականների, բորբորիտների, պավլիկյանների սոցիալական շարժումները և ընդհանրապես սոցիալական պայքարը, որը հակաարաբական ազատագրական ապստամբությունների շրջանում մղվել էր երկրորդ պլան, կրկին աշխուժացավ՝ այս անգամ արդեն պատմությանը հայտնի դառնալով թոնդրակյան շարժում անունով:

Այսինքն, սոցիալական շարժումները հայոց պետականության առկայության, նրա ուժի և վերելքի շրջանում որոշ չափով և իմաստով կաշկանդվել էին, իսկ երկրի թուլության և պետականության անկման շրջանում՝ աշխուժացել:

Բագրատունիների Հայոց թագավորության իշխանությունները և եկեղեցին ստիպված էին երկարատև անդադրում պայքար մղել աղանդավորական նոր՝ թոնդրակյան շարժման դեմ:

Թոնդրակեցիները քրիստոնյա աղանդավորներ էին Հայաստանում և Բյուզանդիայում IX–XI դարերում:

Եթե պավլիկյաններին հովանավորում էին արաբները, ապա թոնդրակեցիներին՝ բյուզանդացիներն ու սելջուկները[1]: Թոնդրակյան շարժումը հրահրվում էր դրսից՝ հայ եկեղեցին ու հայոց պետականությունը ներսից քայքայելու քաղաքական նկրտումներով: Նույնը կարելի է ասել մերօրյա աղանդավորական շարժումների մասին:

Բագրատունյաց թագավորության 9-11-րդ դարերում Հայաստանի գրեթե բոլոր քաղաքներում, նահանգներում ու գավառներում, գյուղերում ու ավաններում արագորեն տարածվող թոնդրակյան շարժումը խարխլեց հայ եկեղեցու և պետականության հիմքերը, պառակտեց մեր ազգային միասնականությունը՝ թշնամական շրջափակման մեջ հայտնված հայությանը կանգնեցնելով նոր, անլուծելի խնդիրների առջև:

Գրեթե բոլոր բնակավայրերում ստեղծված թոնդրակյան աղանդավորական համայնքները միջնադարում ավելի ավերիչ ու կործանարար էին, քան տարերային ցանկացած աղետ կամ թշնամական որևէ հարձակում Հայաստանի վրա:

Երկրում ստեղծվել էր բարդ և ճգնաժամային իրավիճակ: Մի կողմից՝ սելջուկ-թուրքական հրոսակներն էին արշավում Հայաստանի վրա, մյուս կողմից՝ «բարեկամ» ձևացող բյուզանդացիներն էին դավադրաբար փորձում տիրել Հայաստանին, իսկ ներսից էլ թոնդրակեցիներն էին խարխլում երկիրը:

Թոնդրակյան շարժման հիմնադիր Սմբատ Զարեհավանցին ծնվել էր Ծաղկոտն գավառի Զարեհավան գյուղում[2]: Ապրել և գործել է 10-րդ դարի առաջին կեսին: Պատմագիտության մեջ գերիշխող է այն կարծիքը, որ Սմբատ Զարեհավանցին ասպարեզ է իջել 830-ական թվականներին՝ Հովհաննես Դ Ովայեցի կաթողիկոսի[3](833-855) և Սմբատ Բագրատունի սպարապետի օրոք(822-855)[1]:

---

[1]Նորօրյա աղանդավորներն էլ ունեն իրենց օտարերկրյա սնուցիչները, որոնք Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովում մեր պատգամավորների անպատասխանատու և անկշռադատ, գուցե և ոմանց շահախնդիր քվեարկությամբ ճանաչվեցին պետականորեն:

[2] Տես՝ ՀԺՊ, ԳԱԱ հրատ., Երևան,1976, հ.3, էջ 280:

[3] Տես՝ Հովհաննես Դ Օվայեցու ծննդյան թիվն անհայտ է: Ծնվել է Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Կոտայք գավառի Ովայք գյուղում:Ամփոփվել է 855 թվականին Սողք գավառի Մաքենացոց միաբանության գերեզմանատանը: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս է կարգվել 833 թվականից: Հաջորդել է Դավիթ Բ Կակաղեցուն: Հայոց իշխանաց իշխան Բագրատ Բագրատունին, տեղի տալով զրպարտություններին, մանավանդ որ իր կամքին հակառակ էր Հովհաննես Դ Ովայեցին կաթողիկոս ընտրվել, հրովարտակով պատվիրել է «բոլորին հեռու մնալ հովվապետին ընդունելուց: Հովհաննես Դ Ովայեցին գահակալման ութերորդ տարում՝ 841 թվականին հեռացել է կաթողիկոսարանից և հաստատվել Այրիվանքում(Գեղարդավանք)՝ նվիրվելով ճգնակեցության: Սակայն Հայոց Սմբատ Բագրատունի սպարապետը և հայ նախարարները եկեղեցական ժողով են գումարել. արդարացրել կաթողիկոսին և

Սմբատ Զարեհավանցին շատ էր ճանապարհորդել թե՛ Հայաստանում և թե՛ հարևան երկրներում, եղել էր անգամ պավլիկյանների կենտրոն Տևրիկում: Թերևս այստեղ էլ նա ծանոթացել էր պավլիկյանների ուսմունքին: Վերադառնալով երկիր՝ նա հաստատվում է Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Ապահունիք գավառի Թոնդրակ գյուղում և սկսում իր քարոզը: Շատ շուտով նա մեծաթիվ հետևորդներ է ունենում և այդտեղ էլ աղանդի հիմնադիրը՝ Սմբատ Զարեհավանցին կազմակերպում է աղանդավորական առաջին համայնքը և այն դարձնում թոնդրակեցիների կենտրոն:

Թոնդրակ գյուղի անունով շարժումն ստացավ թոնդրակյան անվանումը, իսկ մասնակիցները կոչվեցին թոնդրակեցիներ[2]:

Մխիթար Այրիվանեցին իր ժամանակագրության մեջ թոնդրակյան շարժման սկզբնավորումը դնում է 821-822 թվականների տակ[3]:

Ստեփանոս Տարոնեցին, խոսելով նշանավոր պատմագիր Հովհաննես կաթողիկոսի աթոռակալության (897-929) մասին, գրում է, «Սրա օրոք երևաց Սմբատը՝ թոնդրակյաններից առաջինը, Ծաղկոտն գավառի Զարեհավան գյուղից, որ հակառակ էր քրիստոնեական բոլոր կարգերին»[4]:

Գրիգոր Մագիստրոսը վկայում է, որ Սմբատ Զարեհավանցին հանդես է եկել Հովհաննես կաթողիկոսի և Սմբատ Բագրատունու օրոք[5],սակայն որոշակի չէ, թե խոսքը Հովհաննես անունով կաթողիկոսներից որին է վերաբերում, իսկ Սմբատ Բագրատունին էլ թագավոր չի անվանված:

Քննարկելով այս տվյալները՝ ակադ. Աշ.Հովհաննիսյանը գտնում էր, որ Սմբատ Զարեհավանցին ասպարեզ է իջել Հովհաննես Ովայեցի կաթողիկոսի(833-855) և Սմբատ Բագրատունի սպարապետի օրերին(822-855)(այս կարծիքը գերիշխող է պատմագրության մեջ, դրա մասին արդեն նշվել է վերևում), իսկ հալածանքները թոնդրակյան շարժման դեմ սկսվել են նույն դարի կեսերին: Այդ ժամանակներում Ապահունիքում՝ Մանազկերտ կենտրոնով, իշխում էր արաբ ամիրա Աբու-լ-Վարդը, որը 840–850-ական թթ. դաժանորեն ճնշել է նրանց ելույթները[6] և մահապատժի ենթարկել թոնդրակյանների առաջնորդ Սմբատ Զարեհավանցուն[7]:

Ըստ 15-րդ դարի հեղինակ Մխիթար Ապարանեցու հաղորդած տեղեկությունների՝ Սմբատ Զարեհավանցին, ինչպես մինչ Ապահունիքի Թոնդրակ ավանում հաստատվելը, այնպես էլ

վերահաստատել իր աթոռին: 850-ական թվականների արաբական արշավանքների հետևանքով Հայաստանում ստեղծված դառնաղետ պայմաններում Հովհաննես Դ Ովայեցին, չնայած ծեր տարիքին, շրջել է երկրով մեկ և ջանացել ոգեշնչել բնակչությանը, ուրացությունից հեռու պահել որոշ նախարարների: Ի հիշատակ արաբ զորապետ Բուղայի արշավանքի ժամանակ նահատակվածների՝ կաթողիկոսը հաստատել է տարեկան տոն: Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան,Երևան,2002,էջ 635:

[1] Տես՝ Այս տեսակետը առաջին անգամ հայտնել է Մ.Չամչյանը (Պատմութիւն Հայոց, Երևան, հ. Բ, էջ 884):

[2] Թոնդրակեցիները գտնում էին, որ ոչ հանդերձյալ կյանք կա, ոչ էլ հոգու անմահություն: Իրական է և արժեք ունի միայն այս աշխարհի կյանքը: Թոնդրակեցիները,ժխտելով հոգու անմահությունն ու հանդերձյալ կյանքը, մերժում էին նաև եկեղեցու ու հոգևորականության անհրաժեշտությունը: Ուստի և, նրանց կարծիքով, բոլորովին պետք չէին եկեղեցական ամենօրյա արարողությունները, ժամերգությունը և հաղորդությունը: Շարժման հետևորդ տղամարդիկ և կանայք իրավահավասար էին: Թոնդրակյան շարժման հոգևոր առաջնորդները հոգևորական կոչումներ ու աստիճաններ չունեին և մյուսների հետ մեկտեղ օգտվում էին միանման իրավունքներից:

[3] Տես՝ Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն Հայոց,էջ 54:

[4] Ստեփանոս Տարոնեցի,Պատմութիւն տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885, էջ 160:

[5] Տես՝ «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», ի լոյս ընծայեց Կ.Կոստանեանց, Աղեքսանդրապոլ, 1910,էջ 153:

[6] Տես՝ Նույն տեղում, էջ 167:

[7] Տես՝ Հովհաննիսյան Ա., Սմբատ Զարեհավանցին, նրա ժամանակը և ժամանակակիցները, Բանբեր Մատենադարանի,Երևան, 1956, թիվ 3, էջ 10-14:Նույնի, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք Ա, էջ 337-348:

դրանից հետո ճամփորդել է Փոքր Ասիայում, եղել պավլիկյան շարժման կենտրոններից մեկում՝ Թուլայլ գավառի Տևրիկ բնակավայրում[1], որտեղ հավանաբար հանդիպել է Սերգիոս Տյուկիքոսին, կրել նրա առաջնորդած շարժման ազդեցությունը: Ուշագրավ է, որ մասնավոր սեփականության վերացմամբ և հավասարության հիմունքներով համայնքների ստեղծումը, վանական կալվածատիրության մերժումը, աննահանջ ու համառ պայքարը տիրողների դեմ հավասարապես բնորոշ են Սերգիոսին, նույնպես և Սմբատ Զարեհավանցուն:

Սմբատ Զարեհավանցին կապեր է ունեցել և ուրիշների հետ:

Ըստ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու՝ Սմբատ Զարեհավանցին «ի հիմաց սասանեց առաքյալներին և մարգարեներին», «չար մոլորությունն ուսանելով Մրջուսիկ անունով մի պարսիկ բժշկից և աստղաբաշխ մոգից»[2]:

Վերահաստատվելով Թոնդրակում՝ Սմբատ Զարեհավանցին կրկին գլխավորել է իր ստեղծած համայնքը:

Սմբատ Զարեհավանցին ունեցել է իր հետևորդները: Նրան հաջորդած աղանդապետներից հայտնի են Թոդրոսը, Անանեսը, Արքան, Սարգիսը, Կյուրեղը, Հեսունը և Ղազարը, որոնք սերնդե սերունդ քարոզել են թոնդրակյան գաղափարները՝ ստեղծելով նաև իրենց գաղափարները պարունակող գրականություն, սակայն դրանցից մեզ ոչինչ չեն հասել և այդ նշանավոր շարժման մասին տեղեկություններ քաղում ենք միայն նրա հակառակորդների թողած տվյալներից[3]:

Թոնդրակյանների խոշորագույն կենտրոններից էր Մանանաղին, որտեղ ծագել էր պավլիկյան աղանդը: Վերջիններս, ինչպես նաև նախորդ բոլոր աղանդները մեծ ազդեցություն են ունեցել թոնդրակեցիների գաղափարախոսության ձևավորման վրա: Ավելին, ժամանակակիցները թոնդրակյաններին համարել են վերստին ասպարեզ իջած պավլիկյաններ և նրանց գաղափարների ուղղակի ժառանգորդներ:

Թոնդրակյանների մասին տեղեկություններ է հաղորդում Անանիա Նարեկացին, որը Անանիա Ա Մոկացի հայոց կաթողիկոսի պատվերով հեղինակել էր մի գործ՝ բացահայտելու թոնդրակյանների սխալներն ու մոլորությունները: Անանիա Նարեկացու հակաճառությունը Սմբատ Զարեհավանցու և թոնդրակեցիների ուսմունքի դեմ չի պահպանվել: Սակայն Գրիգոր Նարեկացին Կճավա վանքին գրած «Անանիայի գիր խոստովանութեան յաղագս սուտ կարծեացն, որ վասն նորա» թղթում ամփոփ տվել է Անանիա Նարեկացու գրվածքի բովանդակությունը և համառոտ թվել թոնդրակեցիների ուսմունքի 14 կետերը:

Այնուհետև թոնդրակեցիների մասին տեղեկություններ են տալիս Արիստակես Լաստիվերցին (XI դ.), Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին, փիլիսոփա, աստվածաբան Պողոս Տարոնեցին (XII դ. Սկիզբ), Հայոց կաթողիկոս Ներսես Դ Կլայեցին (Ներսես Շնորհալի):

Թոնդրակյան շարժման գաղափարները խիստ գրավիչ էին և արագորեն տարածվում էին բնակչության լայն շրջաններում: Դրանք այնքան վարակիչ էին, որ նրանց հակառակորդները խուսափում էին շարադրել թոնդրակեցիների հայացքները՝ վախենալով, որ դրանք կգայթակղեն հավատացյալներին:

Սմբատ Զարեհավանցու գաղափարներն սկսեցին տարածվել երկրով մեկ, իսկ Թոնդրակը դարձավ շարժման գլխավոր կենտրոնը: Իշխանությունների և հոգևորականության հալածանքներից խուսափելու համար թոնդրակեցիները գործում էին ծայրաստիճան գաղտնիության պայմաններում: Բացահայտված թոնդրակեցիները ենթարկվում էին դաժան պատիժների՝ բանտարկության, խոշտանգումների և այլն: Նրանց դեմքին աղվեսադրոշմ էր դրվում, որպեսզի չկարողանային թաքնվել հասարակությունից:

---

[1] Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 153:

[2] Հովհաննիսյան Ա., Սմբատ Զարեհավանցին, նրա ժամանակը և ժամանակակիցները, ԲՄ, 1956, թիվ 3, էջ 10-14:Նույնի, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք Ա, էջ 337-348:

[3] ՀԺՊ, հ.3, Երևան, 1976, էջ 280:

10-րդ դարի սկզբին՝ Սմբատ Ա թագավորի օրոք, երբ Հայաստանը ենթարկվեց Ատրպատականի ամիրայի ավերիչ արշավանքներին, գյուղացիական ելույթներ տեղի ունեցան Այրարատում և նրա շրջակա գավառներում: Շինականներն ու քաղաքային ռամիկները զինաթափում էին ազնվականներին, բռնագրավում նրանց և հարուստների ունեցվածքը, հարձակվում վանքերի վրա՝ սպառնալով մեծ ապստամբությամբ: Այդ նույն շրջանում ընդվզեցին Տաթևի վանքի շրջակա գյուղացիները, քանի որ նրանց հողերին ձգտում էր տիրանալ վանական միաբանությունը: Պայքարն այնքան սրվեց, որ 915 թ. գյուղացիները հարձակվեցին վանքի վրա՝ ավերելով և ծեծի ենթարկելով ու սպանելով վանականներին: Վանքի առաջնորդը դիմեց Սյունյաց իշխանին, որի զինվորները գյուղացիներին արտաքսեցին վանքից, ավերեցին նրանց շենները և վանքին հանձնեցին վիճելի հողերը:

Թոնդրակեցիների համայնքները 10-րդ դարի կեսերից ազդեցիկ ուժ դարձան: Նրանք լայնորեն տարածվեցին Մանանաղի գավառում, որը եղել էր պավլիկյանների կարևոր կենտրոններից մեկը: Շարժումն այնպիսի բուռն ընթացք ստացավ, որ տեղի հայ եպիսկոպոսը ճարահատյալ դիմեց բյուզանդական իշխանությունների օգնությանը: Պատժիչ ջոկատը հալածեց աղանդավորներին և առժամանակ ճնշեց Մանանաղիի թոնդրակեցիներին:

10-րդ դ. 2-րդ կեսից սկսվել է թոնդրակյան աղանդի գործունեության վերելքը՝ լուրջ վտանգ ներկայացնելով Հայ եկեղեցու համար: Հարք գավառում, Մանանաղի գավառի Կաշե, Աղյուսո, Թուլայլ գյուղերում (Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին դրանք անվանել է «շնավաններ»), Խնուս, Անի քաղաքներում կազմակերպվել են համայնքներ՝ ծավալելով աշխույժ գործունեություն: Քարոզիչներ են գործել Շիրակում, Ռշտունիքում, Մոկքում:

Ըստ Արիստակես Լաստիվերցու՝ Հարքում, Հակոբ եպս. Հարքացու գլխավորությամբ թոնդրակեցիները կարգալույծ են արել բարձրաստիճան հոգևորականներին, արգելել կրոնական ծիսակատարություններն ու արարողությունները:

Հայոց կաթողիկոս Սարգիս Ա Սևանցին հալածել է թոնդրակեցիներին, դուրս քշել բնակավայրերից, իսկ Հակոբ Հարքացուն բանտարկել է և ճակատին աղվեսադրոշմ խարանել:

Արիստակես Լաստիվերցու «Պատմութիւն Արիստակեսի Լաստիվերտցւոյ վարդապետի» աշխատության 22-րդ և 23-րդ գլուխները[1] նվիրված են թոնդրակյան շարժմանը և ունեն աղբյուրագիտական բացառիկ արժեք, որովհետև Արիստակես Լաստիվերտցու տեղեկություններն այլ աղբյուրներում չեն հանդիպում: Ար. Լաստիվերտցին պատմում է Մանանաղի գավառի Կաշե և Աղյուսո գյուղերի թոնդրակյան համայնքների մասին, որոնք Կունձիկ աբեղայի ղեկավարությամբ, ազնվական կանանց՝ Հրանույշի, Կամարայի, Ախնիի և Վրվեռ անունով մի իշխանի աջակցությամբ ավերել են եկեղեցիները, սրբատեղիները, կործանել խաչերը: Այնուհետև պատմիչը մանրամասն նկարագրել է Պախր կամ Գայլախազուտ լեռան ստորոտում Բազմաղբյուր ավանի մոտ կանգնած մեծահռչակ խաչը խորտակելու դեպքը: Ի պատասխան դրա՝ Մանանաղիի եպիսկոպոս Սամվելը արքունի զորաջոկատով ավերել և հրկիզել է տվել աղանդավորների երկու գյուղերը՝ Կաշեն և Աղյուսոն, իսկ նրանց 6 առաջնորդների ձերբակալելով՝ տարել Ջերմ գյուղաքաղաքը, դատել բազմության առջև ու աղվեսադրոշմ խարանել դեմքերին:

Ի շարս այլ հոգևորականների՝ նա այն կարծիքին էր, որ թոնդրակյան շարժումը կործանման է հասցրել Բագրատունյաց թագավորությունը: Արիստակես Լաստիվերցին թոնդրակյան առաջնորդներից ներկայացրել է Հարք գավառի եպիսկոպոս Հակոբի և Մանանաղիի Կունձիկ աբեղայի գործունեությունը, Հակոբին անվանել է «հայր ամենայն չարյաց», նրա ուսմունքը՝ մծղնեություն: Ըստ նրա՝ Հակոբ Հարքացին իր ճառերով ձգտել է «տապալել սուրբ եկեղեցին»: Շարժման կենտրոն Հարքի Թոնդրակ գյուղը Ար. Լաստիվերտցին անվանել է «սատանայի

[1] Տես՝ Լաստիվերտցի Ա., Պատմութիւն, Վենետիկ, 1844, կամ Պատմություն, Երևան, 1971, էջ 133 :

բնակարան»[1], իսկ Գրիգոր Մագիստրոսը նշում էր, որ «թոնդրակյանները հասել են ոչ միայն մոլորության ափը, այլև անդունդի հատակը և դարձել սատանայի գործակիցներ»[2]:

Պատմությունը արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում 10-րդ դ. և 11-րդ դ. 1-ին կեսի Հայոց կաթողիկոսների, աստվածաբան վարդապետների և մատենագիրների մասին: Կարևոր են տեղեկությունները կաթողիկոս Պետրոս Ա Գետադարձի քաղաքական գործունեության մասին: Պատմությունը 11-րդ դ. կարևորագույն սկզբնաղբյուր է ոչ միայն Հայաստանի, այլև հարևան երկրների համար: Այն միաժամանակ հայրենասիրական ոգի է, որտեղ հեղինակը նկարագրում է 11-րդ դ. աղետները:

Չնայած ծանր հալածանքներին՝ չի հաջողվել վերացնել թոնդրակեցիների աղանդը, որը գնալով ավելի է տարածվել և ծավալվել Հայաստանում:

Բյուզանդական Կոստանդին IX Մոնոմախ կայսրի (1042-1054) հրամանով Հայաստանի հարավային նահանգների և Հյուսիսային Միջագետքի կառավարիչ նշանակված Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին 1050-1054 թվականներին նոր հալածանքներ է սկսել թոնդրակեցիների դեմ՝ նրանց բնաջնջելու նպատակով. այդ մասին տեղեկություններ կան նրա «Թղթերում»: Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու զինվորական ջոկատներն ավերել են Թոնդրակ, Կաշե, Թուլայլ, Խնուս և այլ բնակավայրեր՝ թոնդրակեցիներին արտաքսելով երկրից և Միջագետքի հյուսիսային շրջաններից:

11-րդ դարի 30-50-ական թվականներին Հայաստանի նկատմամբ Բյուզանդիայի նվաճողական քաղաքականության հետևանքով աղանդավորներով բնակեցված շատ շրջաններ մտել են Բյուզանդական կայսրության մեջ, որի կառավարությունը նրանց բռնագաղթեցրել է կայսրության տարբեր շրջաններ, գլխավորապես՝ պավլիկյանների ավանդական աքսորավայր Ֆիլիպոպոլիս: Այստեղ նրանցից կազմավորվել են զորագնդեր, որոնք մեծապես նպաստել են Բյուզանդիայի այդ մասի քաղաքների ու շրջանների պաշտպանությանը ավարառու ցեղերի արշավանքներից: 11-րդ դարի վերջին թոնդրակեցիների որոշ մնացորդներ ապաստանել են Հյուսիսային Միջագետքում՝ հիմնելով կազմակերպված համայնքներ: Աղանդի կենտրոններից մեկի՝ Մանանաղիի Կաշե ավանի անունով նրանք կոչվել են կաշեցիք, նույն գավառի Թուլայլ գյուղի անունով՝ թուլայլեցիք և այլն: Թոնդրակեցիների համայնքներ են եղել Տարոնում, Հարքում, Մարդաղիում, Վասպուրականում, Շիրակում, հավանաբար և Սյունիքում[3]:

Թոնդրակեցիների ուսմունքի և գաղափարների մասին աղբյուրները սուղ տեղեկություններ են հաղորդում. հիմնականում նշում են եկեղեցու հեղինակությունն ու կարգերը մերժող հայացքները և ողողված են հայհոյանքներով ու անարգալից խոսքերով: Գրիգոր Մագիստրոսը վկայում է, որ նրանք իրենց համարել են հայ քրիստոնյաներ: Նա թոնդրակեցիներին բաժանել է երեք խմբի:

Ծայրահեղորեն տրամադրված է համարել «հարութիւնն ի մեռելոց» չընդունողներին, նրանց, ովքեր «ի չարն կատարելագոյնք են» և, ինչպես էպիկուրյանները՝ անաստված: Միջին տեղում գտնվողներին նմանեցրել է մանիքեցիներին, իսկ ինչ-որ չափով խաղաղ տրամադրվածների մասին ասել է, թե նրանք առերես հետևում են քրիստոնեական ավանդույթներին[4]:

Թոնդրակեցիների ուսմունքն առավել մանրամասն ներկայացրել է Գրիգոր Նարեկացին Կճավա վանքին ուղղած իր գրության 14 կետերի մեջ[5]: Ուսմունքի հետևորդները մերժել են քահանայական կարգը և եկեղեցական նվիրապետությունը, եկեղեցին առհասարակ,

[1] Ար.Լաստիվերտցի, էջ 133-165:

[2] Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, էջ 160:

[3] Տես՝ Պողոսյան Ս.Պ., Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում IX-XIII դդ., էջ 402: Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք 1, էջ 370:

[4] Տես՝ Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 153:

[5] Տես՝ Գրիգոր Նարեկացի, Գիրք թղթոց, (Սահակ Մեսրոպյան մատենադարան, Ե), Տփղիս, 1901, էջ 499-500:

ձեռնադրության, մկրտության, հաղորդության խորհուրդները, Քրիստոսի զոհաբերությունը մարդկանց փրկության համար կամ պատարագը, ինչպես նաև ծնրադրությունը՝ որպես պաղատանքի արտահայտություն, տերունական տոները և ընդհանրապես արտաքին բոլոր ծիսակատարություններն ու արարողությունները:

Սմբատ Զարեհավանցին մերժել է քրիստոնեական եկեղեցու նվիրապետությունը, խորհուրդներն ու ծեսերը, Հիսուս Քրիստոսի հարությունը, հոգու անմահությունն ու հանդերձյալ կյանքը և առհասարակ եկեղեցին: Հավանաբար նա ժխտել է նաև աստծո մասնակցությունը երկրային գործերին, որն էլ Գրիգոր Մագիստրոսին և Գրիգոր Նարեկացուն առիթ է տվել նրան համարելու Էպիկուրի և Պյութագորասի հետևորդ: Սմբատ Զարեհավանցու հայացքներին հատուկ է եղել նաև պանթեիզմը: Որպես հակաավատատիրական գյուղացիական շարժման գաղափարախոս՝ Սմբատ Զարեհավանցին քարոզել է մարդկանց իրավական և գույքային հավասարություն և դրանից բխեցրել հասարակական կյանքի վերափոխման համար պայքարի անհրաժեշտությունը: Ամուսնության հարցում կնոջը վերապահել է ընտրության և սիրո ազատություն: Սմբատ Զարեհավանցու սոցիալական և փիլիսոփայական հայացքները դրվել են թոնդրակյան շարժման գաղափարախոսության հիմքում:

Թոնդրակեցիների վարդապետությամբ կատարյալ սերն այն է, երբ մարդիկ սիրով են մերձենում միմյանց՝ համարելով դա Աստծուն հաճելի կենցաղավարություն. այս հարցում էլ թոնդրակեցիները բոլորովին չեն ընդունել եկեղեցու հեղինակությունը՝ մերժելով եկեղեցական ամուսնության ու պսակի խորհուրդը և մծղնեների նման ազատ սիրո քարոզը դարձրել են իրենց կենցաղավարության բարոյական չափանիշ:

Սա հիմք է տվել հակառակորդներին թոնդրակեցիներին մեղադրելու անառակ կյանքի և կենցաղի մեջ: Թոնդրակեցիները կռապաշտություն են համարել խաչի ու սրբապատկերների պաշտամունքը, քարոզել են «մարդապաշտություն», մերժել Քրիստոսի աստվածությունը՝ նրան համարելով սովորական մի մարդ, իրենց աղանդի գլխավորին անվանել են Քրիստոս, փրկիչ, ազատարար, Աստծո ուղարկած մարգարե, որը վերջ էր տալու չար աշխարհի բոլոր անարդարություններին:

Ըստ Գրիգոր Մագիստրոսի, թոնդրակեցիները գաղտնի են պահել իրենց «չար աղանդը», աղանդի ու նրա կենտրոնի մասին հարցնողներին սխալ ճանապարհ ցույց տվել՝ իրենց հետքերը թաքցնելու նպատակով:

Մեծ զայրույթով և հայհոյությամբ խոսելով Սմբատ Զարեհավանցու մասին՝ Գրիգոր Մագիստրոսն ասում է, թե նա քարոզում էր «քահանայական բոլոր ներգործությունները ոչնչացնել, մանավանդ սնոտի համարել»[1]:

Կճավա վանքին հղած իր թղթում Գրիգոր Նարեկացին հաղորդում է, որ Սմբատ Զարեհավանցուն սպանել է Աբու-լ-Վարդը: «Դու քեզ Քրիստոս ես համարում, ասել է Աբու-լ-Վարդը Սմբատին,- Քրիստոսը հարություն առավ երեք օրից հետո, ես քեզ կսպանեմ և կթաղեմ, եթե երեսուն օրից հետո էլ հարություն առնես, կիմանամ, որ իրոք Քրիստոս ես:»[2] Նարեկացին նշելով, որ Աբու-լ-Վարդը խայտառակամահ սպանեց Սմբատ Զարեհավանցուն, մեծարում է նրան՝ ասելով, թե հեթանոս (ոչ քրիստոնյա) ամիրան վրեժխնդիր եղավ հերձվածողից. Նրան համարում է՝ «հզոր այր խնդրող վրիժաց նախատանացն Քրիստոսի…»[3] կամ «արդարն զաւազան սրտմտութեան ի ձեռին տեառն Յիսուսի»[4]:

Սմբատ Զարեհավանցու սպանության փաստից ենթադրվում է, որ նրա պայքարն ուղղված է եղել նաև օտարերկրյա նվաճողների դեմ: Սմբատ Զարեհավանցու հայացքների վերաբերյալ տեղեկությունները պահպանված են նրա հակառակորդների գրվածքներում: Չնայած դրանց միակողմանիությանը՝ ակնառու է, որ Սմբատ Զարեհավանցին իր ժամանակի

[1]Գրիգոր Նարեկացի, Գիրք թղթոց, էջ 154:
[2] Նույն տեղում, էջ 155:
[3] Նույն տեղում, էջ 500:
[4] Նույն տեղում, էջ 498:

աղանդավորական գաղափարների միավորմամբ ստեղծել է հակաավատատիրական պայքարի ուսմունք: Գրիգոր Մագիստրոսը գրում է, որ «…յամենեցունց զթոյնս չարութեան մի վայր ժողովեալ հերձուածս, հաւանեցան այնմ աստուծամարտ և ցանկապատառ դիւամոլի անօրինին Սմբատայօրէնս դընել…»[1]:

Սմբատ Զարեհավանցու սպանության ստույգ տարեթիվը հայտնի չէ, իսկ նրան սպանող Աբու-լ-Վարդ ամիրան իշխել է 830-840-ական թվականներից մինչև 870-880-ական թվականները[2]: Ուստի, հենվելով այդ վկայության վրա, Աշոտ Հովհաննիսյանը, նրա հետևությամբ և Ե.Տեր-Մինասյանը[3] Սմբատ Զարեհավանցու մահապատժի հավանական ժամանակը դնում են 840-ական թվականներին[4]:

Սմբատի սպանությամբ թոնդրակյան շարժումը չվերացավ, այլ շարունակվեց նրա հետևորդների գլխավորությամբ, հետզհետե ավելի ձևավորվեց գաղափարապես ու կազմակերպչորեն և դուրս գալով Ապահունիքի սահմաններից, ծավալվեց երկրով մեկ:

Թոնդրակեցիները պատկառելի ուժ էին դարձել Հարթ գավառում: Հույս չունենալով գավառի թոնդրակեցիների առաջնորդ Հակոբ եպիսկոպոսին բռնել տեղում, քանի որ աղանդավորներն այդ թույլ չէին տա, Հայոց կաթողիկոսը նրան խաբեությամբ իր մոտ հրավիրեց, ձերբակալեց և բանտ նետեց:

Շարժման խորացումն առաջ բերեց երկրի իշխանական դասի և հոգևորականության լուրջ անհանգստությունը: Երկրի ավատատիրական մասնատվածության պայմաններում շարժումը ճնշել չհաջողվեց: Այդ հնարավոր եղավ միայն 11-րդ դ. կեսերին, երբ բյուզանդական ծառայության մեջ գտնվող հայ ազգային նշանավոր գործիչներից Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին ձեռնամուխ եղավ շարժման ճնշմանը: Նրա ղեկավարած կանոնավոր զորքերը քարուքանդ արեցին ու կրակի մատնեցին թոնդրակյան համայնքները: Թոնդրակեցիների մեծ մասը պարզապես բնաջնջվեց, իսկ կենդանի մնացածները կամ փախուստի դիմեցին, կամ էլ արտաքսվեցին երկրից[5]:

Դժվար է ասել՝ թոնդրակեցիները խոր ընդհատակ մտան, թե առժամանակ դադարեցրին իրենց գործունեությունը: Համենայն դեպս, շարժման հետքերը դեռ երկար տեսնում ենք երկրի տարբեր գավառներում: Սակայն Հայաստանի անհանգիստ քաղաքական կյանքը և օտար տիրապետությունները պատճառ դարձան, որ հայ իրականության մեջ վերջին հզոր աղանդավորական շարժումը վերջնականապես մարի:

Աղանդավորական շարժումները, հանդես գալով որպես պաշտոնական եկեղեցուն ընդդիմադիր ուժ, հաճախ ուղեկցվել են ժողովրդական ելույթներով:

Թոնդրակեցիների աղանդը հայ պատմագիտության մեջ հայտնի է թոնդրակյան շարժում անունով: Խորհրդահայ պատմաբաններն այն ներկայացրել են ավելի շատ որպես սոցիալական, հակաավատատիրական շարժում, աշխատավոր գյուղացիության՝ ավատատիրության(ֆեոդալիզմի) դեմ մղած պայքար, անգամ ազգային-ազատագրական շարժում՝ չափազանց ընդգծելով նրա քաղաքական կողմը՝ որպես հայրենիքի անկախության համար մղած պայքար արաբների և բյուզանդացիների դեմ (Վ. Համազասպյան, Ա. Մնացականյան, Ա. Հովհաննիսյան, Ս. Պողոսյան ևն):[6] Թոնդրակեցիների ուսմունքի բուն էությունը, այլ աղանդների հետ նրանց կապերը և նմանատիպ բազմաթիվ հարցեր գրեթե անտեսվել են:

---

[1] Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 160:

[2] Տես՝ Գիրք թղթոց, էջ 498,502:

[3] Տես՝ Տեր-Մինասյան Ե., Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Երևան, 1968, էջ 149-189:

[4] Տես՝ ՀԺՊ, հ.3, էջ 282:

[5] http://www.findarmenia.com/arm/history/20/259

[6] Հ. Բարթիկյան http://ter-hambardzum.net/archives/3101#sth ash.ZVh1xRk6.dpuf

Թոնդրակյան աղանդավորական շարժման, շարժման ղեկավար Սմբատ Զարեհավանցու գործունեության, ինչպես նաև շարժման տարածվածության և նրա դեմ մղած պայքարի մասին վկայություններ է տալիս Հովհաննես Շիրազի «Թոնդրակեցիները» պոեմը։

«Թոնդրակեցիները» պոեմը բաղկացած է նախերգանքից, չորս մասերից (առաջին, երկրորդ, երրորդ,վերջին) և վերջերգանքից։ Նրա բովանդակությունն ընդգրկում է 30-328 էջերը։ Պոեմի առաջաբանը կազմում է Սամվել Մուրադյանի վերլուծական խոսքը՝ 3-34-րդ էջերը։ Առաջին մասը բաղկացած է «Դուռն բանադրաց» կոչվող մասից և վեց գլուխներից, երկրորդ մասը՝ «Բանադրանք միջին» կոչվող մասից և յոթ գլուխներից,երրորդ մասը՝ «Բանադրանք վերջին» կոչվող մասից և երկու գլուխներից, իսկ չորրորդը՝ «Հուսկն բանադրանց» կոչվող մասից և չորս գլուխներից։ Պոեմն ավարտվում է Վերջերգանքով։

Հ.Շիրազի «Թոնդրակեցիները» պոեմի էջ 22-ում նշվում է.«Կոնծիկ աբեղայից ու թոնդրակուհիներից, սակայն, կատաղի էին շարժման պարագլուխ Սմբատ Զարեհավանցին, Թորակ ու Վրվեռ թոնդրակեցիները, Հակոբոս Հարքացին, որոնք պարզապես սպառնում էին հայոց պետության ու եկեղեցու գոյատևմանը՝ իրենց քարոզչությամբ հարվածելով ազգի գոյաբանական արմատներին՝ պետականությանը, հավատքին,երկրի պաշտպանունակու-թյանը,ընտանիքին ու բարոյական ըմբռնումներին, մշակույթին ու լեզվին, առհասարակ հայ մարդու ազգային նկարագրին։ Եվ այս բոլոր «սատանայի ժիր մշակները», հայոց թագավորի, կաթողիկոսի,սպարապետի հետ միասին, բարձր արվեստով կերպավորված են Հ.Շիրազի պոեմում, որպես բանավիճող կողմ հանդես են բերված դրամատիկական բարդ գործողությունների մեջ՝ իրենց արարքներով, մարտնչող երկխոսություններով ու անհատականացված խոսքով։»[1]

Հ.Շիրազն իր «Թոնդրակեցիները» պոեմում փորձում էր ցույց տալ ազգային համախմբմանն ու հայոց պետականությանը թոնդրակեցիների հասցրած աղետալի և կործանարար հարվածները։

Խորհրդային ժամանակաշրջանում Հովհաննես Շիրազի ձեռնարկումը՝ բարձրացնել բռնազավթված Արևմտահայաստանի ու ողջ Հայ դատի խնդիրը, որ պետականորեն արգելվում էր, պահանջել Ցեղասպանության համաշխարհային ճանաչում ու ոճրագործ Թուրքիայի դատապարտում, որ անկարելի էր թուրք-բոլշևիկյան բարեկամական ամոթալի համաձայնագրով Հայոց երկիրը թուրքերին հանձնելու դառը իրողության և տիրապետող կեղծ գաղափարախոսության՝ միջազգայնության կամ ինտերնացիոնալիզմի գերակայության պայմաններում, իրականություն չկարողացավ դառնալ ու չտպագրվեց։

Արդի ժամանակաշրջանում, երբ ողջ հայությունը, հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցը բարձրաձայնեց, և համայն հանրությունը արձագանքեց հայոց պահանջատիրությանը, «Թոնդրակեցիները» պոեմի հրատարակումը ևս մի քայլ էր հայ ժողովրդի ազգային միասնության ոգեկոչման ճանապարհին։

Տեղեկություններ հեղինակի մասին.

Նունե Պողոսի Սարումյան - ԱրՊՀ, Պատմության ամբիոնի դասախոս, պ.գ.թ.,դոցենտ

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական կոլեգիայի անդամ, պ.գ.դ. Վ.Ռ.Բալայանը։

[1] Շիրազ Հ., Թոնդրակեցիները, Երևան, 2014, էջ 22-23։